

רצח היהודים בגנרל-גוברנמן

דיטר פול

א

במהלך שבעת השבועות שמסוף יולי עד מחצית ספטמבר 1942 התרחשו מעשי הרצח ההמוניים החמורים ביותר בביצוע הפתרון הסופי של השאלה היהודית. בפולין נעו מדי יום ביומו הטרנספורטים מן הגטאות למחנות ההשמדה בלז'ץ וטרבלינקה. אפשר לבחור באופן אקראי יום כלשהו, למשל ה-19 באוגוסט 1942. ידוע עתה, בעקבות הפרסומים הרבים, שביום זה חיסל גדוד מילואים 101 של המשטרה את הקהילה היהודית בלומאז' (Łomazy), סמוך ללובלין.¹ אולם ב-19 באוגוסט יצאו גם רכבת מלבוב ורכבת מיאסלו (Jasło) שבמחוז קרקוב למחנה ההשמדה בלז'ץ, וכן רכבת מוורשה ורכבת מאוטווצק (Otwock) הסמוכה לוורשה, לטרבלינקה. בכל המקרים הוצאו הקרבנות באכזריות רבה מבתיהם וסווגו במקומות מאסף לבעלי אישור עבודה ולמחוסרי אישור כזה. את האחרונים דחסו שוטרים גרמנים ואוקראינים לתוך רכבות משא, שהוליכום בחום יוקד ליישובים קטנים ולא ידועים, הלא הם בלז'ץ וטרבלינקה. הנוסעים המותשים הוצאו מן הקרונות תחת הצלפות שוטים והובלו לרציפי הרכבות של המחנות, כאשר בודדים מביניהם נלקחו לעבודה. בהמשך העבירו אותם אנשי צוות המחנה בקבוצות גדולות דרך גדר כפולה אל חלק אחר של המתחם. הגברים היהודים אולצו להיכנס ראשונים למבנה שבו הותקנו תאי הגז. לאחר שהדלתות האטומות ננעלו בבריחים, הומתו הקרבנות בחנק בגזי הפליטה של מנוע דיזל. כעבור כעשרים דקות לא נותר עוד איש בחיים. הקבוצה הבאה, שהמתינה בקרבת הרציף, הובלה באותה דרך עצמה. באותו יום קיפחו את חייהם במוות אכזרי זה יותר מ-25,000 בני אדם, כמניין תושביה של עיר קטנה.² אכזרי לא פחות היה הטבח הנזכר לעיל בלומאז', שם נורו היהודים למוות על-ידי שוטרים ליד שוחה גדולה. באותה תקופה בוצע אפוא כמעט מדי יום ביומו רצח המונים בממדיו של טבח באבי-יאר בקייב. אף-על-פי-כן, במשך זמן רב לא היתה התייחסות במחקר לאירועים אלה.

¹ Adalbert Rückerl (ed.), NS-Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse, Munich, 1977, pp. 52-56; Christopher R. Browning, Ganz normale Männer: Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die Endlösung in Polen, Reinbek, 1993, pp. 114-125; Daniel J. Goldhagen, Hitlers willige Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust, Berlin, 1996, Vollstrecker: pp. 266ff [דניאל יונה גולדהגן, תליינים מרצון בשירות היטלר: גרמנים רגילים והשואה, תל אביב 1998, עמ' 222].

² כבר לפי אומדנים מאותה תקופה של תנועת המחתרת הפולנית "ארמיה קריובה", שולחו בשלהי קיץ 1942 200,000-300,000 יהודים בכל חודש למחנות ההשמדה, Przegład najwazniejszych wydarzen, no. 24, Juli 1943, Archiwum Akt Nowych, Warszawa, ורשה, (AAN), Section VI, 202 / I, vol. 42, p. 51.

ב

אחד הדיונים המרכזיים בחקר הפתרון הסופי נסב על השאלה אם התפתחות זאת היתה מתוכננת מלכתחילה, או אם יש להסבירה בראש ובראשונה על רקע ההתרחשויות בשנים 1941/1942. בהקשר זה יש לחזור לפחות עד לראשית המערכה לכיבוש פולין בסתיו 1939. אפשר לדבר על מצב גלוי במידה מסוימת מ-1939 ואילך, שבו חלק מיהודי פולין נדונו למוות כבר עם פלישת הוורמכט.

כיצד עלינו להבין זאת? ראשית, יש לציין קודם כול את מעשי האלימות של הס"ס כלפי יהודים בספטמבר 1939, וגם את אלה של הוורמכט. אלה נעו מהשפלת יהודים מזרח אירופים טיפוסיים כביכול ועד לרצח המונים בירי. יש לשער כי עד לסוף שנת 1939 נרצחו כ-7,000 יהודים פולנים. כאן חברו יחד נסיבות המלחמה והאווירה האנטישמית. עד עתה טרם נתגלו ראיות לפקודות קונקרטריות מברלין לרצח יהודים ב-1939.² יחד עם זאת, כבר היה בכך משום מעבר סף ששוב לא היתה שיבה ממנו לאחור. כמעט כל פעולה נגד יהודים בפולין היתה מלווה מאז ברצח המוני, באופן ישיר או עקיף.

המדיניות שהוחלט עליה בברלין היתה הרת אסון אף יותר ממעשי האלימות במקום. מנובמבר 1938 ואילך הועברה המדיניות כלפי היהודים במידה גוברת והולכת אל תחום התפקידים של הס"ס והגסטפו. עם סיפוח אוסטריה החלו נרקמים במוחותיהם של מתכנני המדיניות רעיונות לפתרונות כוללים (Gesamtloesungen) לשאלה היהודית. לאחר כיבוש פולין התפתחה תחרות בין רשויות שלטוניות ומוסדות רבים על פיתוח תכניות ל"עיצוב מחדש" של פולין. אחד מרעיונות אלה היה תכנית להקמת "מאגר יהודים" (Judenreservat). פרויקט זה, שתוכנן במשך שבועות אחדים, נועד להמציא פתרון סופי לרוב יהודי אירופה. תוך זמן קצר. אולם לאחר ניסיונות התחלתיים, שהצטיינו באכזריותם ובחובבנותם, נגזר הפרויקט כולו באביב 1940. עם זאת, אותו פתרון לשאלה היהודית, בניגוד להגירת היהודים כיעד המרכזי עד לאותה עת, כבר כוון לרצח עם עקיף, אם על-ידי הרעבה באזורים שוממים ואם על-ידי עבודת כפייה עד לאפיסת כוחות.

מאביב 1940 ואילך התמסדה המסגרת השלטונית שכונתה גנרל-גוברנמן, קרי תחום הממשל הגרמני במרכז ובדרום-מזרח של פולין, ומאז אוגוסט 1941 גם במזרח גליציה.

² Szymon Datner, *55 dni Wehrmacht w Polsce: Zbrodnie dokonane na polskiej ludności cywilnej w okresie 1 IX-25 X 1939*, Warsaw, 1967; Hans Umbreit, *Deutsche Militärverwaltungen 1938/39*, Stuttgart, 1977; Christian Jansen and Arno Weckbecker, *Der "Volksdeutsche Selbstschutz" in Polen 1939/40*, Munich, 1992

בינתיים הוקם שם ממשל אזרחי, שהפקיע לעצמו כמעט את כל הסמכויות בכל הקשור לרדיפת היהודים ודחה את הפרויקט של "מאגר היהודים" בתחומו. כאן מתבלט מאפיין מרכזי של השלטון הנציונל-סוציאליסטי דווקא במזרח אירופה, והוא הדיספרופורציה בין פרויקטים אוטופיים לבין מציאות של מחסור במשאבים ויריבות בנוגע לסמכויות. לאחר המערכה בצרפת התפתחה תכנית אוטופית כוללת חדשה, והיא העברת היהודים למושבה הצרפתית מדגסקר.

נושא הגנרל-גוברנמן נדחק הצדה באותה עת ממוקד התכנונים בברלין, ורדיפת היהודים נוהלה במידה רבה באזור עצמו. דבר זה משתקף במיוחד בהקמת הגטאות. מאחר שהכוונה המקורית היתה סילוק כל היהודים, לא תוכנן בתחילה לארגן גטאות של קבע. מכיוון שהצבא והממשל כבר הפקיעו באופן חלקי את רכושו של המיעוט היהודי, ועל-ידי כך דחקו אותו אל שולי החברה, מצאו עצמם פקידי הממשל מול בעיה שיצרו במו ידיהם: היה עליהם ליטול על עצמם את האחריות למחייתם של היהודים (שהם עצמם רוששו אותם). כשנדחה גירוש כל היהודים למועד בלתי ידוע, דנו הממשלים האזוריים בבידוד המוחלט של היהודים. כבר בסוף 1939 החלו מועצות אזוריות אחדות להקים גטאות ביזמתן. ב-1940 הוקם גטו בוורשה, ובמרס 1941 גם בקרקוב. גם כאן, הגורמים העיקריים שפעלו לבידוד היהודים היו השלטונות המקומיים. פקידי מסוימים כרכו בהקמת הגטאות את הרעיון של כינון משק נפרד בתחומי עיר גדולה אשר יתבסס על עבודת כפייה; אחרים שמו להם למטרה כבר בשלב מוקדם לחסל מספר רב ככל האפשר של יהודים באמצעות תנאי חיים בלתי נסבלים. על נקודה זאת עמד בעיקר כריסטופר בראונינג, בהסתמך על המצב בוורשה.³ כאשר המפעלים שהתקיימו בגטאות התקשו להגיע לרווחיות הפכו חלקי עיר אלה, במיוחד בסתיו 1941, ל"תיבות מוות", כפי שהגדירם גבלס. שיעור התמותה בגטו ורשה הגיע באותה תקופה לממדים שעלו אף על אלה ששררו במחנות הריכוז הגדולים. מיוני 1941 ואילך מתו בוורשה בין 3,500 ל-5,500 בני אדם בכל חודש.⁴

עם זאת, ראוי להדגיש שבניגוד לדעה רווחת נכלאו בגטאות עד תחילת 1942 רק חלק מן היהודים בגנרל-גוברנמן. פרט למחוז ורשה, זה היה המצב בעיקר במחוזות קרקוב וראדום. "מבצע ברברוסה" של הוורמכט הביא למפנה בולט במצב דברים זה. באביב 1941 החל הצבא הגרמני להחרים דירות של פולנים בהיקף נרחב לצרכיו הוא. הפולנים שדירותיהם הוחרמו שוכנו בדירות של יהודים, שהפכו לחסרי בית וגורשו מערים מרכזיות או נכלאו בגטאות. גורל זה פקד באביב 1941 בעיקר יהודים ממחוז ראדום ומלובלין. פרט לאלה

³ Christopher R. Browning, "Nazi Ghettoization Policy in Poland, 1939-1941," in *Central European History* 19 (1986), pp. 343-368

⁴ *Faschismus - Getto - Massenmord: Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des 2. Weltkrieges*, Berlin, 1960, p.

כמעט שלא היו קיימים באותה עת "אזורי מגורים יהודיים" סגורים, כפי שאלה נקראו בלשון הגרמנית הרשמית. הגורמים לכך היו בעיקר המחסור בכוח אדם לשמירה ובחומרי בנייה, וכן החשש מפני התפשטות מחלות עקב הזזת אוכלוסיות בתוך הערים; אך בראש ובראשונה, בשל תנאי החיים המחרידים בגטאות. רק במהלך שנת 1942 החלה הקמה מקיפה של גטאות לטווח קצר, כשהתעורר הצורך לעשות את היהודים זמינים לרצח בקנה מידה גדול ולבודד מתוכם את בעלי המקצוע. עם זאת, גטאות רבים לא היו סגורים הרמטית ומנותקים מן העולם החיצוני כפי שהיה גטו ורשה.

בד בבד עם ההכנות למערכה הצבאית נגד ברית המועצות, עובדו בברלין מראשית 1941 גם תכניות חדשות לפתרון השאלה היהודית. עתה עמדו על הפרק לא רק יהודי גרמניה ופולין; הכוונה היתה להעביר את כל היהודים מתחום השליטה הגרמני לברית המועצות הכבושה, לביצות פריפייט (Pripjet) בביילורוסיה או לאזור ים הקרח. ברוח זאת העיר היטלר באוזני פרנק ב-17 במרס 1941, שכל יהודי הגנרל-גוברנמן עתידים להיות מגורשים מזרחה.⁵ לפיכך עצר ממשל הגנרל-גוברנמן זמנית את כל התכניות האחרות הקשורות ברדיפת היהודים. צעד זה חל בעיקר על המשך הקמתם של גטאות שכבר היו בתכנון.⁶ רצח ההמונים של יהודי הגנרל-גוברנמן החל באוקטובר 1941.⁷ אפשר לחלק את התהליך לשלושה שלבים:

(1) בסתיו 1941 נפלה ההכרעה העקרונית בעניין רצח המונים ישיר. התכניות הגדולות לגירוש היהודים אל ברית המועצות הכבושה לא יכלו עוד להתממש בשל מצב המלחמה. כבר עם פתיחת המתקפה על ברית המועצות החל שלב חדש ברדיפת היהודים. בשטחים שנכבשו זה מקרוב נרצחו תחילה קבוצות מוגדרות של גברים יהודים, והחל בסוף יולי 1941 חוסלו גם קשישים, נשים וילדים במסגרת מבצעי הרצח ההמוניים. בגליציה המזרחית, ששכנה עד קיץ 1941 בתחום השליטה הסובייטי, חלה התפתחות מקבילה. לאחר הפלישה הגרמנית נערכו שם תחילה פוגרומים אכזריים ורצח המוני של גברים יהודים. ב-1 באוגוסט סופח אזור זה לגנרל-גוברנמן. עד מהרה נפוצו בשאר חלקי הגנרל-גוברנמן ידיעות לא רק על פשעים אלה, אלא גם על הרציחות באזורים המזרחיים יותר. בשטחי הגנרל-גוברנמן נמצאו בסתיו 1941 מאות אלפי שבויי מלחמה סובייטים, שהוחזקו בתנאים מחרידים. רובם מתו עד חורף 1941/1942. בנוסף לכך החלה המשטרה הגרמנית בספטמבר 1941 לחסל בירי גם שבויי מלחמה שהוגדרו כ"לא רצויים" (unerwünscht), ביניהם גם את כל היהודים. כמו כן

⁵ Frank Hans, *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, in Werner Präg and Wolfgang Jacobmeyer (eds.), Stuttgart, 1975, p. 337

⁶ שם, עמ' 386.

⁷ Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Munich, 1996

נורו למוות כל שבויי המלחמה שנלכדו בעת ניסיון בריחה.⁸ השלטונות הגרמניים גזרו נוהל זה על יהודים שנמלטו מגטו לודז' כבר מאז 1940. כאשר המגיפות שפרצו במחנות השבויים איימו לעבור אל הערים, בפרט אל הקהילות היהודיות המוחלשות, שימש הדבר עילה לממשל הגרמני לגזור עונש מוות על יהודים שנמלטו מן הגטאות ונחשבו, בעגה הנאצית, ל"מעבירי מגיפות" (Seuchenebertraeger). בשל ריבוי מקרים אלה, ראה הממשל הגרמני עד מהרה בשימוש בהליך משפטי נגד יהודים כאלה מאמץ מייגע מדי. אי לכך נטלה המשטרה תפקיד זה על עצמה, ובנובמבר 1941 נתנה ללא היסוס "פקודת ירי" (Schiessbefehl) נגד כל יהודי שייטפס מחוץ לערים. מסתבר אפוא שבגנרל-גוברנמן שררה כבר בסתיו 1941 אווירה של רצח המונים, עוד קודם שהוקמו מחנות ההשמדה.⁹

זה היה המצב הכללי. בחודשים ספטמבר-אוקטובר חלו שתי התפתחויות אזוריות מיוחדות. כבר בחודש יולי הורה הימלר למפקד הס"ס והמשטרה שלו בלובלין, אודילו גלובוצניק, ליטול לידי תפקידים הקשורים בהיערכות לקראת יישוב גרמנים במחוז לובלין ובשטחים הכבושים בברית המועצות. אולם באוקטובר 1941, כשנראה שהיהודים המקומיים לא יועברו מזרחה, פנה גלובוצניק אל הימלר בבקשה שיוחלט על נקיטה ב"צעדים רדיקליים". ב-13 באוקטובר הוא נשא ונתן עם הימלר באופן אישי.¹⁰ באותו זמן נשלחה אליו קבוצת אנשים שפעלו במסגרת מבצע האותנזיה, ואלה החלו להקים מנובמבר 1941 מחנות השמדה קטנים סמוך לבלז'ץ ולסוביבור, בקצה המחוז.¹¹

ההתפתחות האזורית המיוחדת השנייה חלה במחוז גליציה, שם נרצחו מאז יוני 1941 גברים יהודים משכבת האינטליגנציה. החל ב-6 באוקטובר הורחבו פשעים אלה בדרום גליציה והקיפו גם נשים וילדים. התפתחות זו נבעה משתי סיבות עיקריות. ראשית, הממשל האזרחי לחץ "ליישב מחדש" בגטאות גם את יהודי מזרח גליציה, לאחר שהסתבר כי אי אפשר יהיה לגרש את יהודי פולין לברית המועצות כפי שהודיע היטלר; לפיכך חודשה הקמת גטאות לצורך כליאת היהודים. כדי לפנות מקום ברובע המגורים היהודי בסטיניסלבוב, למשל, נרצחו חלקים מן האוכלוסייה היהודית שהתגוררה בו. הסיבה השנייה היתה כללית יותר:

⁸ לעניין שבויי המלחמה הסובייטים שהיו עצורים בפולין, ראה: Wieslaw Marczyk, *Jency radzieccy w niewoli, Wehrmacht na ziemiach polskich w latach 1941-1945*, Opole, 1987; *Lambinowicki Rocznik Muzealny*

⁹ רשימת כל ההוצאות להורג בירי שנחקרו על-ידי רשויות פולניות כלולה באוסף: *Rejestr miejsc faktów zbrodni popelnionych przez okupanta hitlerowskiego na ziemiach polskich w latach 1939-1945*, עם כרכים נפרדים לרוב המחוזות. למרבה הצער, האוסף אינו נמצא כמעט בשום ספרייה במערב.

¹⁰ *Dienstkalender des Reichsführers-SS*, 13.10.1941, המרכז לשמירת אוספי תעודות היסטוריות, מוסקווה, (Tsentri Khraneniya Istoriko-Dokumentalnykh Kollektiy (TKIDK) (לשעבר: Osoby), R-1372/5/23.

¹¹ Dieter Pohl, *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939-1944*, Frankfurt a.M., 1993, pp. 105f

ההקצנה של המדיניות היהודית (Judenpolitik) במזרח אירופה. בעוד ששנה קודם לכן עוד פיתחו הגרמנים תכניות ארגוניות נרחבות לגירוש היהודים, הרי שעתה פנו לאמצעים פשוטים יותר והחלו לרצוח את היהודים, שלא נמצאו להם כביכול מקום, מזון, עבודה ותרופות. עם מעשי הטבח הנרחבים בחודש אוקטובר החל רצח העם הישיר של היהודים בגנרל-גוברנמן. עד סוף השנה נרצחו במזרח גליציה כ-60,000 בני אדם בהמתות המוניות בירי, בנסיבות מחרידות.

(2) השלב השני ברצח ההמונים, ממרס עד מאי 1942, היה שלב ביניים שבו החלו הגירושים הראשונים למחנות ההשמדה. שלב זה נחשב ככל הנראה כניסוי לגבי הגנרל-גוברנמן כולו: מתקני הרצח במחנה ההשמדה בלז'ץ עדיין היו קטנים מכדי שאפשר יהיה לחסל בהם תוך זמן נראה לעין את כל יהודי הגנרל-גוברנמן. לפיכך קבעו המשטרה והממשל האזרחי סדר קדימויות לרצח, שבראשו הועמדו יהודים "בלתי כשירים לעבודה", בפרט מלובלין, לבוב וערים בדרום גליציה. בהמשך גורשו בעיקר יהודים מערים קטנות במחוז לובלין, שהועברו אליהן במקביל יהודים מגרמניה, אוסטריה, צ'כיה וסלובקיה. רק במאי 1942 הובהר שעמדו על הפרק לא רק מבצעי רצח המונים מקומיים. עם השלמת הקמתו של מחנה סוביבור הוחל בחיסול נרחב של כל היהודים הבלתי כשירים לעבודה במחוז לובלין.

(3) ההתפתחויות האזוריות הארעיות הסתיימו עם תחילת השלב השלישי של רצח העם, בחודשים מאי-יוני 1942. רק בתחילת מאי 1942 החלו הכנות מעשיות בכל חמשת המחוזות לפינוי מקיף של הגטאות. אלה כללו בידוד מידי של כל היהודים במקומות רבים וחלוקתם לשלוש קבוצות: "חיוניים למלחמה", "כשירים לעבודה" ו"בלתי כשירים לעבודה". בשלב זה איבד הממשל האזרחי את סמכויותיו הפורמליות בכל הקשור לרדיפת היהודים. לצד הגסטפו, אשר נשא באחריות לרצח יהודים עד לאותה עת, נטלו עתה את השליטה לידיהם בעיקר מפקדי הס"ס והמשטרה (SSPF). בשונה מן הסיפ"ו (Sicherheitspolizei, Sipo), שפעל בכוח אדם מצומצם יחסית, עמד לרשות הס"ס והמשטרה, בצירוף אנשי האורפ"ו

(Ordnungspolizei, Orpo), כוח-אדם גדול דיו לפינוי גטאות ולרצח המונים בירי. בלחצו של גלובוצניק העניק הימלר לראשי הס"ס והמשטרה במהלך ביקורו בלובלין ב-19 ביולי 1942 סמכות רשמית לביצוע הצעדים המתוכננים. בו בזמן הורה הרייכספירר-ס"ס לחסל עד סוף השנה את כל היהודים ה"בלתי כשירים לעבודה" בגנרל-גוברנמן. את שהתרחש בעקבות זאת ניסיתי לתאר בקווים כלליים בפתח המאמר. חיסול גטו ורשה החל ב-22 ביולי 1942. לצורך זה הוקמה בסמוך לעיר תחנת השמדה מיוחדת, טרבלינקה, שעלתה בגודלה על אלה שפעלו עד לאותה עת בבלז'ץ ובסוביבור; אך גם בשני מקומות אלה פורקו תאי הגזים הישנים והוחלפו בגדולים יותר.

מאותה עת ואילך נגלתה לעין כל המציאות האכזרית של פינוי הגטאות, ועד מהרה נודע מה נעשה ביהודים המגורשים. המשטרה הוציאה בתכיפות גוברת גם פועלים יהודים

ממפעלים, בייחוד כשהיה עליה למלא מכסות גירוש מוגדרות. הנהגת הס"ס, לעומת זאת, רצתה להותיר רק יהודים שעבדו במפעלי חימוש. בסתיו 1942 התלקחו לפיכך חילוקי דעות בין מפעלים כלכליים והוורמכט מצד אחד לבין הנהגת הס"ס מצד שני. בסופו של דבר הסכים אפילו היטלר בספטמבר 1942 להשאיר בחיים, באופן זמני לפחות, את העובדים המקצועיים. אולם עובדים אלה נועדו להיכלא במחנות לעובדי כפייה תחת שמירה חמורה. כמו בהקמת הגטאות, גם כאן הופעל תכנון זה באופן חלקי בלבד. משום כך הוקמו לא רק מחנות חדשים, אלא שגטאות מוקטנים הוכרזו מיום אחד למשנהו כמחנות עבודה. אף-על-פי-כן לא היתה אפשרות לבצע במלואה את פקודתו של הימלר לרצוח את כל היהודים שנחשבו מנקודת ראות גרמנית כבלתי כשירים לעבודה. רכבת הרייך (Reichsbahn) לא היתה מסוגלת לספק רכבות; המערכת הארגונית של מחנות ההשמדה קרסה פעמים רבות, וכוח האדם המשטירי הצטמצם עקב משלוח אנשים לעבודה בקציר ובשל מלחמת הפרטיזנים שהחלה באותם ימים. עם זאת, עד סוף 1942 נרצחו רוב היהודים בכל מחוזות הגנרל-גוברנמן פרט לגליציה, ולבולבין - כבר עד ה-9 בנובמבר, חג הנציונל-סוציאליזם. לפי סטטיסטיקות גרמניות נותרו בגטאות או במחנות סמוך לסוף השנה 300,000 מתוך 2 מיליון היהודים שחיו באזורים אלה קודם לכן.

באביב 1943 נמשך חיסול הגטאות. מאחר שמחנה ההשמדה בלז'ץ נסגר חזרה המשטרה במזרח גליציה לחיסול המוני של יהודים בירי, כמו בסתיו 1941. אולם בוורשה נתקלה המשטרה כבר בינואר 1943 בהתנגדות יהודית מזוינת, שהתעצמה בחודש אפריל. התנגדות זאת דוכאה ללא רחם בחודש מאי. ב-18 ביוני חיסלה המשטרה את הגטו האחרון במזרח גליציה. פקודתו של הימלר התבצעה אפוא במלואה בתוך פחות משנה.

(4) בשלב הרביעי והאחרון של רצח העם, שהחל בקיץ 1943, חיו יהודים בגנרל-גוברנמן רק במחנות לעובדי כפייה, או באופן בלתי חוקי, וככל הנראה מנו בסך הכול רק כ-130,000 נפש. המחנות התחלקו לשתי קבוצות גדולות, שעסקו במחוזות גליציה ולובלין בעיקר בתחום הטקסטיל ועיבוד העץ, ובמחוז קרקוב ובמיוחד בראדום ישירות בתעשיית החימוש. במרחב ורשה כמעט שלא נותרו עוד עובדי כפייה יהודים; במחנה ורשה נותרו רק יהודים לא-פולנים כאסירים. במזרח הגנרל-גוברנמן נרצחו כעבור זמן קצר גם עובדי הכפייה. עוד בקיץ 1943 רצחה המשטרה כמעט את כל אסירי המחנות במזרח גליציה, בהמשך ישיר לחיסול הגטאות. כשפרצו התקוממויות בשני אתרי ההשמדה טרבלינקה וסוביבור, הורה הימלר לרצוח לאלתר את כל היהודים שחיו עדיין במזרח הגנרל-גוברנמן, בייחוד במחוז לובלין, ב"מבצע חג הקציר" (Aktion Erntefest), ב-2-3 בנובמבר 1943. מעטים בלבד מתוך הפועלים היהודים שהועסקו בתעשיית החימוש, בעיקר במחוז ראדום, הצליחו לשרוד עד 1944/1945, חרף תנאי העבודה והמשטר הבלתי אנושיים; אולם קומץ זה נגדע בסערת הפינויים ומצעדי המוות סמוך לסוף המלחמה, ורובם מצאו בהם את מותם.

היהודים שמצאו מסתור בערים בעזרת ניירות אריים, או בבתי פולנים, נמצאו מחוץ לשליטה הגרמנית. בודדים הסתתרו גם בבתי אוקראינים וגרמנים. רבים מהם שרדו את המלחמה. יהודים שמצאו מסתור ביערות התארגנו לקבוצות פרטיזנים ונלחמו על חייהם. אולם רובם נתגלו על-ידי סיורים משטרתיים או יחידות גרמניות ללוחמה בפרטיזנים ונרצחו. יש להניח כי ניצולים מבין יהודי פולין מונים כמה עשרות אלפים, שחלקם הגדול עזב את פולין אחרי המלחמה.*

ג

בדיקה מעמיקה יותר של מעשי הרצח ההמוניים בקיץ 1942 מעלה את השאלה כיצד ייתכן שהיתה זאת מערכת מנהלית שארגנה מעשי טבח כאלה. במשך זמן רב היתה להיסטוריוגרפיה תמונה מעורפלת בלבד על פעולות פינוי הגטאות בגנרל-גוברנמן. עם הזמן אפשר היה לשחזר אירועים אלה בדיוק יחסי, בהסתמך על תיקים מארכיונים במזרח אירופה ועל פרוטוקולים של חקירות שערכה פרקליטות המדינה הגרמנית.

כאשר אנו בוחנים ביתר העמקה את מנגנון הרצח בגנרל-גוברנמן, אנו מגלים מערכות שאינן תואמות את התמונה של ביורוקרטיית-על המתפקדת באורח מושלם, שבה כל אדם פועל כבורג קטן במכונה הגדולה. פני הדברים המתגלים כאן מזכירים יותר ממשל קולוניאלי מושחת, נפשע וחובבני. בגנרל-גוברנמן, ובפרט בדיסטריקט גליציה שהוקם בשלב מאוחר, מתגלה ערב רב של פקידים ממשלתיים במשרה קבועה, עובדי חירום, עובדים מושעים של ממשל הרייך, ולא אחת גם הרפתקנים "מחפשי רווחים" שהצטרפו ביזמתם הם. סיבת הדבר נעוצה בעיקר במחסור המתמיד בכוח אדם לניהול מרחבי הכיבוש הענקיים במזרח.

ההרכב האנושי היה, עם זאת, רק צד אחד של המטבע. הצד השני, ובסופו של דבר החשוב יותר, היה הוויית החיים של שכבת הכובשים. גץ עלי וסוזנה היים הגדירו אותה כ"תחושת החיים של האדם העליון".¹² ואמנם חלה כאן עלייה מרשימה בסולם החברתי. פקידים זוטרים מרשויות מקומיות בגרמניה שלטו כאן, לעתים לבדם, על שטחים בגודל של מחוז ממשלתי (Regierungs Bezirk). דווקא באזורים הכפריים (Landkreis) היה התפקוד העצמאי לא רק כורח שבתוקף הנסיבות, אלא דרך פעולה שהוכתבה במפורש על-ידי הרשויות הממונות בקרקוב. כוח אדם מינימלי היה אמור לבצע התערבות מרבית בחברה

* הערת המערכת: חלק מסוים מיהודי פולין ניצלו בעומקה של ברית המועצות, ובאמצע 1946 התרכזו בפולין כרבע מיליון ניצולים.

¹² Götz Aly and Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg, 1991, pp. 188ff

הפולנית: לא רק לבודד, לעשוק ולרצוח את היהודים, אלא גם לדכא כל התנגדות, לחמוס את המגזר החקלאי ולגייס עובדי כפייה למען הרייך.

חרף הדרכים המגוונות שבהן גויס כוח אדם למנגנון הכיבוש, מתגלה מידה מתמיהה של קונפורמיות אידאולוגית בקרב הגברים והנשים (המעטות). העובדים נתקבלו לאחר בדיקה פוליטית מקדימה, וכוחות אופוזיציוניים (מנקודת ראות נצינל-סוציאליסטית) לא צורפו לסגל העובדים של הממשל. באופן כללי היתה האנטישמיות כאן נפוצה ועזה יותר מאשר ברייך גופו. הגורם המכריע היה התקשורת הפנימית בקרב כת זו של כובשים. הגרמנים עסקו בלי הרף בבעיות הקשורות ביהודים, ולפיכך שוחחו בגילוי לב על מה שכונה ה"בעיה היהודית". שנאת היהודים היתה שייכת לדברים המובנים מאליהם. הגרמנים גילו במקרים רבים התייחסות לא שונה בהרבה גם כלפי הפולנים, או כלפי שבויי המלחמה הסובייטים שהיו כלואים בהמוניהם בתחום הגנרל-גוברנמן. יש צורך לבדוק ביתר העמקה את השאלה באיזו מידה השפיעו המגע הישיר עם יהודים שהיה דבר יום ביומו לגרמנים רבים בגנרל-גוברנמן, והמפגש עם תנאי חייהם המחרדים, על גישתם והתנהגותם של כוחות הכיבוש.

סביבה זאת היתה בכללותה ייחודית ביותר, ונבדלה בנקודות חשובות מן הרייך או מאירופה המערבית הכבושה. רוב אנשי מנגנון הכיבוש היו מנותקים מן הזיקות החברתיות המסורתיות שלהם. בגנרל-גוברנמן שרר עירוב יחיד במינו של ביורוקרטיה ודה-ביורוקרטיזציה: נודעה חשיבות מכרעת למנגנוני הממשל ביישומה המעשי של ה"מדיניות היהודית", ויחד עם זאת לא נמצאה כאן מערכת ביורוקרטית אפקטיבית או נהלים והליכי החלטה מחייבים. אפשר לקבוע בוודאות שאלה שאיישו את ממשל הכיבוש גילו רמה גבוהה של אידאולוגיזציה. המנגנונים היו כאן מוסדות שפעלו בשירותה של מלחמה על השקפות עולם.

הגוף המרכזי בעל סמכות ההכרעה היה ממשלת הגנרל-גוברנמן בראשותו של הנס פרנק, כלומר הממשל האזרחי שמושבו היה בקרקוב. סמכות הכרעתו חלה עד קיץ 1942 גם על רדיפת היהודים.¹³ ידע מסוים נצבר בינתיים על המדיניות הכללית, ופחות על המנגנון עצמו, למשל על המחלקות לענייני דמוגרפיה ורווחה שהיו מופקדות על הטיפול ביהודים ופעלו עד לרמת המחוזות. אולם גם משרדי העבודה, אספקת המזון והבריאות נטלו חלק מכריע בצעדים אנטי-יהודיים, ולא אחת היו אלה לשכות העבודה שבחרו את המועמדים לחיסול.

אף-על-פי שמצויים בידינו מסמכים רבים יחסית מאותה תקופה, הרי שבשנים שלאחר המלחמה עלה בידי הפקידים הבכירים של הגנרל-גוברנמן לערפל את חלקם בפשעים הנצינל-סוציאליסטיים. רבים מהם העפילו למשרות רמות דרג ברפובליקה הפדרלית, ולא

¹³ השווה עם פרשנות אינדיווידואלית יוצאת דופן: שם, עמ' 207 ואילך; idem, "The Economics of the Final Solution: A Case Study from the General Government," in *Simon Wiesenthal Center Annual* 5 (1988), pp. 3-48.

אחת נעזרו בקשרים בינם לבין עצמם לצורך תיאום עדויות. עם זאת אין עוד מקום לספק שהממשל האזרחי החזיק במשך תקופה ארוכה לא רק בסמכות ההחלטה בכל הקשור לרדיפת היהודים, אלא נקט לאורכה מדיניות אנטי-יהודית רדיקלית. יחד עם זאת ביקשו פקידי המינהל לפתור את כל הבעיות הכלליות, כמו המחסור במשאבים כספיים ובמזון, על חשבון המיעוט היהודי. כבר משלב מוקדם תפס מקום חשוב בחישוביהם מותם של יהודים "חסרי תועלת" רבים. כשהתברר שבאזורים מזרחיים יותר מתבצע חיסול המוני של יהודים בירי, עבר גם הממשל האזרחי לאסטרטגיית השמדה עקיפה, כפי שהגדירה ראש הגנרל-גוברנמן פרנק בדצמבר 1941.¹⁴ רציחת יהודים שימשה עתה במידה גוברת והולכת כתגובה על בעיות שונות, החל במצוקת דיור ומחסור במזון וכלה בהתפשטות מגיפות. עם זאת, הוסיף עדיין להתקיים בתחומי הממשל השונים מרחב מסוים של גישות, למשל במינהל העבודה והחקלאות המחוזי. עד כה אי אפשר היה להוכיח כי הממשל האזרחי בגנרל-גוברנמן מילא תפקיד מרכזי בייזום מבצעי רצח ההמונים, כמו אלה שבוצעו בוורטגאו או בקומיסריאטים של הרייך במזרח. מכל מקום, הממשל הפעיל לחץ מתמיד ל"סילוק" (Entfernung) היהודים, סמך את ידו במידה רבה על רצח ההמונים במחנות, ואפילו לחץ לחיסול מזרז של יהודים "בלתי כשירים לעבודה". ממשלי המחוזות והנפות לקחו חלק בגירושים עד קיץ 1942.¹⁵ גם לאחר אבדן סמכויותיהם בנושא זה לא ויתרו רוב ראשי המחוזות על השתתפות באקציות כאלה. בנקודה זו, לא גבולות הסמכות הפורמליים הם שנתפסו כבעלי חשיבות, אלא המטרה המשותפת "לסלק" את היהודים.

הסיפ"ו, לעומת זאת, היה מוכן כבר מוקדם יותר לרצח המוני. מעידים על כך לא רק הפשעים שבוצעו ביהודים ובפולנים בסוף 1939, אלא גם מעשי הזוועה שבוצעו בתקופה שלאחר התמסדות הממשל האזרחי. במאי 1940 רצחה המשטרה בירי אלפי פולנים במסגרת "המבצע המיוחד להשלטת שקט" (Ausserordentliche Befriedungsaktion), וחיסלה חולים במוסדות פולניים. חלק מאנשי המשטרה נמנו על האיינזצגרופן ב"מבצע ברברוסה", ובחודשי יולי-אוגוסט 1941 חיסלו בירי רבבות גברים יהודים במזרח פולין. גם האורפ"ו, שהיה משופע בכוח אדם, נטל חלק גובר והולך בביצוע פקודת הירי שנזכרה לעיל, ביהודים שנתפסו מחוץ לערים. מספטמבר 1941 השתתף האורפ"ו גם ברצח שבויי מלחמה סובייטים "בלתי רצויים". נראה כי בשורות האורפ"ו התעוררו ויכוחים פנימיים בדבר ההשתתפות במבצעים אלה, אם כי קשה לעמוד עליהם במסמכים.

¹⁴ Präg and Jacobmeyer, *Diensttagebuch*, pp. 457f

¹⁵ לפי מחקר חדש של בוגדן מוזיאל, קיימות ראיות המצביעות על כך שממשל הגנרל-גוברנמן לקח חלק בארגון רצח היהודים לפחות עד סוף 1942. Bogdan Musial, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement: Eine fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*, Wiesbaden, 1999.

לא כך לגבי גרעין מנגנון הרצח - הגסטפו בפולין. בדיסטריקטים, ואף יותר מכך באזורים הכפריים, לא הרבו תחנות הגסטפו לעסוק בעבודת חקירה. אולם אנשיו יצאו באופן קבוע, בשיתוף עם האורפ"ו וכוחות עזר מקומיים, ולא אחת גם עם שירות הסדר (Ordnungsdienst) היהודי, להשתתף בפינוי גטאות ולהוביל את היהודים לתחנות הרכבת או לאתרים קרובים של הוצאה להורג. קשה לתאר במילים את האכזריות שציינה מבצעים אלה, במיוחד מקיץ 1942 ואילך: חולים ועוללים נרצחו בשיטתיות כבר בבתייהם. כמעט כל איש מאנשי תחנות הסיפ"ו והס"ד בגנרל-גוברנמן ירה למוות במו ידיו בעשרות או במאות רבות של יהודים.

עדיין ידוע לנו מעט יחסית על ההוויה הפנימית בגופים הללו,¹⁶ בפרט כאשר אנו משווים את הידוע עם שפע הפרסומים החדשים על הגסטפו בתוך הרייך. אולם בדומה לידוע על האורפ"ו, מסתמנת והולכת העובדה שחלקם הגדול של אנשי הגסטפו לא היו אנשים נבחרים, אלא בדרך כלל פולקסדויטשה שגויסו לשירות חירום או אנשי שופ"ו (Schutzpolizei, Schupo) שצורפו לשורות הגסטפו ב-1937/1938. אולם בתפקידים הבכירים החזיקו אך ורק נאצים רדיקלים, אשר מקרבם נתמנו ראשי המשרדים המרכזיים, סגניהם והמומחים לענייני יהודים. דבר זה מצביע על הצורך לבחון ביתר העמקה את יחסי הגומלין בין קבוצות ההנהגה הרדיקליות לבין שוטרים מן השורה.

נודעה חשיבות לחלוקת הסמכויות בפינוי הגטאות, במבצעי החיסול ההמוניים בירי ובמשלוחי הגירוש, בשלב הייזום בלבד. עבודות הארגון והביצוע בשטח נעשו במשותף, כפי שמלמדים הדיונים המקדימים. כל אימת שהתעורר מחסור בכוח אדם, התעלמה המשטרה מן הנהלים הביורוקרטיים ופנתה ישירות לכל הגורמים הגרמניים בבקשת "עזרה מנהלית" (Amtshilfe) - למשל לעובדי המכס, לרשות להגנה על היערות או למשטרת הרכבת, ובאחד המקרים אפילו לפקידי קופות החיסכון.¹⁷ הואיל והדבר נעשה ללא בסיס חוקי, ההחלטה אם לשתף פעולה נותרה כפופה לשיקול דעתם של האחראים. במקרים רבים ניאותו האחראים לשתף פעולה, אך לא אחת דחו את הפנייה.¹⁸

מה היו מאפייניה הייחודיים של התפתחות הפתרון הסופי בגנרל-גוברנמן? כל קרבן שלישי של רצח ההמונים באירופה בא מן הגנרל-גוברנמן. האזור שוכן, לא גאוגרפית בלבד, בתווך בין שטחי המזרח שסופחו לרייך לבין השטחים הכבושים של ברית המועצות. תקני כוח האדם של שלטונות הכיבוש ורמת כישוריו המקצועיים פחתו והלכו מן המערב למזרח,

¹⁶ דיטר פוהל, "הנס קריגר ורצח היהודים במרחב סטניסלבוב (גליציה)", *יד ושם - קובץ מחקרים*, כ"ו (תשנ"ח), עמ' 181-199; Thomas Sandkühler, "Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsaktionen von Berthold Beitz 1941-1944, Bonn, 1996, pp. 310ff.

¹⁷ Pohl, "Judenpolitik," p. 147

¹⁸ Pohl, Nationalsozialistische Judenverfolgung, pp. 288f

ונדרשה מן הפקידים מידה גוברת והולכת של פעולה עצמאית ויזמה אישית. בעוד שהתכנית ביחס לשטחים הכבושים במזרח היתה מלכתחילה "לגרמן" אותם, התכניות ביחס לעתיד הגנרל-גוברנמן נותרו לוטות בערפל עד סוף 1941. בברית המועצות, כמו בפולין ב-1939, הוחל בחיסול בירי של קבוצות מסוימות באוכלוסייה בעילה של אילוצי המלחמה. שלא כמו בפולין, שבה נמנעה (באופן זמני) הרחבת מבצעי הרצח בין השאר בשל מחאות מצד הנהגת הוורמכט והודות לתשומת הלב הבין לאומית, לא פעלו כוחות מעכבים דומים על הנעשה בברית המועצות, ומדיניות ההשמדה בשטחיה הואצה במידה גוברת והולכת. באוגוסט/ספטמבר 1941 הוחל בהשמדתם המוחלטת של יהודי ברית המועצות. היתה זאת נקודת מפנה, ששוב לא היתה חזרה ממנה לדפוסים "נורמליים" של שלטון כיבוש. שלטונות הכיבוש בפולין אמנם המשיכו לדבוק בתכניתם לגרש את היהודים ל"מזרח", אך כבר בקיץ 1941 החלו לתבוע, או להציע, את חיסולן של קבוצות יהודים מסוימות. התכניות אמנם התוו הקמת מחנות מרכזיים לכל יהודי אירופה בשטחי ברית המועצות, אולם מכיוון שגרמניה לא נחלה ניצחון במלחמה החלו מסתמנות תכניות ל"פתרונות סופיים טריטוריאליים", וארגון הרצח וביצועו נועדו להיערך במקומות עצמם. תהליך זה הואץ בסתיו 1941 על-ידי הכוונה לצרף את הגנרל-גוברנמן במידה הולכת וגוברת לתכנון פעולות יישוביות כלליות. היתה זאת שעתו של אודילו גלובוצניק, שמעתה ואילך לא היה עתיד לפעול בברית המועצות, כפי שתוכנן מלכתחילה, אלא במחוזו שלו, מחוז לובלין.¹⁹ בעזרת מנגנון הרצח של "מבצעי האותנזיה" הקים גלובוצניק את מנגנון ההשמדה ל"מבצע ריינהרד" - החל במחנות הקטנים הראשונים ועד לרצח ההמונים השיטתי בקיץ 1942. הממשל האזרחי הצטרף אליו במידה רבה בדרך אל רצח ההמונים, אף שרשמית נאלץ לוותר על סמכויות רבות בגנרל-גוברנמן, בעוד שבוורטגאו עדיין המשיך להחזיק בסמכויות נרחבות גם בתחום רדיפת היהודים. לעומת זאת, גל מבצעי רצח ההמונים הראשון בשטחים הכבושים בברית המועצות הסתיים עוד קודם שהוקם שם הממשל האזרחי. עם זאת, שלטונות הכיבוש האזרחיים השתתפו בגל הרצח השני, שהחל בסוף 1941, מתחילתו.

כמו במרבית האזורים האחרים, גם בגנרל-גוברנמן לא התנהלה רדיפת היהודים בקו רציף, אלא התפתחה בצורה מקוטעת. יהודים רבים שרדו אפילו עד 1944, במיוחד באזורים שבהם שרר ביקוש רב לכוח עבודה תעשייתי; אך רק מעטים הצליחו לעבור גם את פשעי השלב הסופי. ההתפתחות במישור הנמוך - הקמת הגטאות ופינויים ומבצעי חיסול המונים בירי - התנהלה בצורה דומה בפולין ובברית המועצות; אך מידת השתתפות הוורמכט ברצח יהודים בפולין היתה מועטה מזו שבברית המועצות. משתפי פעולה מקומיים לא מילאו תפקיד

¹⁹ -Wolfgang Scheffler, "Probleme der Holocaustforschung," in Stefi Jersch Wenzel (ed.), Deutsche - Polen - Juden: Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert: Beiträge zu einer Tagung, Berlin, 1987, pp. 259-281

חשוב בפולין, להוציא את מזרח גליציה. מחנה ההדרכה של הס"ס טרווניקי, סמוך ללובלין, שעסק בעיקר בהכשרת כוחות עזר גרמניים-רוסיים ואוקראיניים לצורך פינוי הגטאות ועבודה במחנות ההשמדה, היה יוצא דופן בהקשר זה.²⁰

לנוכח מידה יתרה זאת של קיצוניות ואקטיביזם, מתעוררת השאלה האם היזמות לפתרון הסופי לא באו בעיקר מן הפריפריה, כלומר מן השטחים הכבושים. ואכן, מנגנוני הכיבוש לחצו בלי הרף לסילוק היהודים והעלו הצעות לרצח המונים. אולם בברלין ניצבה מולם צמרת הנהגה שחתרה מצדה ל"פתרונות גדולים" על בסיס של "מדיניות גזענית". מדיניות ה"יישוב מחדש" תוכננה כולה ליד שולחן הכתיבה במרכז. שם נתקבלו ההכרעות האסטרטגיות, דבר שלא היה אפשרי בלי היטלר. המארגן הראשי חסר הלאות של רצח ההמונים היה מעל לכל הימלר, שלא חדל להיוועץ בנציגיו באזורי הכיבוש, לצאת למסעי סיור ולקדם את הפתרון הסופי בהחלטות נקודתיות. על כך מלמד לוח העבודה האישי שלו, שנתגלה זה לא כבר במוסקווה, המתעד את פעילותו כמעט מדי יום ביומו בשנים 1941-1942.²¹ קיימות לפחות שמונה ראיות להתערבות של הימלר בענייני הגנרל-גוברנמן, תמיד בגיבוי של היטלר. התייעוד בכללותו מצביע אפוא על תהליך של תקשורת דו צדדית בין המרכז לפריפריה, כאשר שני הצדדים זירזו את תהליך ההקצנה, אך לעתים גם בלמו אותו.

אפשר להצביע, בהפשטה כלשהי, על שבעה גורמים שפעלו בתהליך ההקצנה המתואר כאן:

- (1) העימות בין שלטונות הכיבוש הגרמניים ליהודי מזרח אירופה, שהמציאו לכאורה חיזוקים לכל הדעות הקדומות נגדם,²² בחברה פולנית משותקת בחלקה הגדול.
- (2) המלחמות ב-1939 וב-1941, שיצרו מצב של הסרת עכבות לרצח המונים, ולא כלפי יהודים בלבד.
- (3) מבנה שלטוני חדשני, משוחרר יותר מנורמות פורמליות רבות, וסביבה ספציפית של מבצעי הפשעים.
- (4) פרויקטים נרחבים שכוונו מברלין, אך נחלו כישלון, ובמקביל להם ה"תנאים הבלתי נסבלים" בשטח, מעשה ידי השלטונות במקום.
- (5) הניסיון הרב שנצבר ברצח המונים שבוצע באנשי השכבות המשכילות בפולין ובברית המועצות, בהמתת נכים וברצח שבויי מלחמה.

²⁰ Maria Wardzyska, Formacja Wachmannschaften des SS- und Polizeiführers im Distrikt Lublin, Warsaw, 1992

²¹ Dienstkalender des Reichsführers-SS, 13.10.1941, (TKIDK), R-1372/5/23

²² John P. Fox, "Reichskristallnacht 9. November 1938 and the Ostjuden Perspective to the Nazi Search for a 'Solution' to the Jewish Question," in *Polin* 5 (1990), pp. 74-102

(6) תכניות ההתיישבות על תוצאותיהן העקיפות תחילה בשטחים המסופחים, והישרות בהמשך במזרח הגנרל-גוברנמן, בפרט עד יולי 1941.²³ ההקשר בתקופה שלאחר מכן עודנו טעון מחקר מעמיק יותר.

(7) ולבסוף, בהקשר לכל אלה, תפקידי ההמרצה והלגיטימציה מצד הצמרת הנציונל-סוציאליסטית, שהיא אשר פרצה לראשונה את הדרך להשמדה הטוטלית.

ד

מהי הסיבה לכך שעד לפני זמן לא רב ידענו כה מעט על הפתרון הסופי בגנרל-גוברנמן? מן הדין להצביע על כך שכבר בתחילת שנות ה-60 נעשו במערב גרמניה ניסיונות לחקור נושא זה, אך לא נכתבו ספרים בנדון.²⁴ ההיסטוריון הברלינאי וולפגנג שפלר (Scheffler) היה כמעט היחיד ששחזר את קורות מבצעי רצח ההמונים הללו בבתי המשפט, במסגרת חוות הדעת שהגיש במשפטי פושעים נאצים. קורות היהודים תחת שלטון הכיבוש הגרמני נכתבו אך ורק על-ידי ניצולים כמו יצחק ארד, ישראל גוטמן ושמואל קרקובסקי.

עד 1991, רק מעטים במערב היו ערים לכך שגם בפולין נעשתה עבודת מחקר נמרצת בנושא רצח היהודים על-ידי הנאצים.²⁵ במיוחד עד תחילת שנות ה-60 ומשנות ה-80 ואילך, היתה בפולין פעילות ערה בכל הקשור לפרסום עבודות מחקר. יש לזקוף לזכותו של פרנק גולצ'בסקי, שהיה ההיסטוריון הראשון במערב שפתח צוהר לספרות זאת.²⁶ רצוי לקיים שיתוף פעולה הדוק יותר בתחום זה עם ההיסטוריוגרפיה הפולנית העכשווית, מה עוד שהאחרונה אינה חייבת עוד להתחשב בתכתיבים פוליטיים כמו בעבר.

המחקר לוקה בחסרונות תמטיים רבים. התפקיד שמילא הממשל האזרחי ברדיפת היהודים, ההולך ונחשף עתה בבירור, נחקר עד כה מן הפריפריה בלבד. הוא הדין במצב הידע על המנגנון המשטרתי. תולדות הממשל בקרקוב, וכן תולדות מטה הס"ס והגסטפו,

²³ השווה בעיקר: Götz Aly, "Endlösung": *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a.M., 1995

²⁴ ליקוטי החומר על נושא זה מאת תומס הרלן (Harlan) והנס פון קרנהלס (Krannhals), ששניהם ביקשו לכתוב תיאורים כלליים עליו, נגישים לעיון בוורשה ובקובלנץ.

²⁵ ראה הביקורת: Lucjan Dobroszycki, "Polska historiografia nad temat Zagłady: Przegląd literatury i próba syntezy," in *Holocaust z perspektywy półwiecza*, Warsaw, 1994, pp. 177-187. כתב העת החשוב ביותר העוסק בנושא זה החל מ-1950 הוא: *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, 35 (1993). הגיליון *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Warsaw

²⁶ עוסק כמעט אך ורק ברצח היהודים בגנרל-גוברנמן. Frank Golczewski, "Polen," in Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*, Munich, 1991, pp. 411-497; Dieter Pohl, "Nationalsozialistischer Judenmord als Problem von osteuropäischer Geschichte und Osteuropa-Geschichtsschreibung," in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 40 (1992), pp. 96-119

ראוי שייחקרו מחדש.²⁷ בנושא זה קיימת בעיית מקורות קשה, כיוון שהמוסדות המרכזיים השמידו חלק ניכר ממסמכיהם. במקרים רבים קיימים מסמכים רבים יותר ברמה המחוזית מאשר אלה שהועברו למרכז.

תולדות הקהילות היהודיות והגטאות היהודיים הקטנים נחקרו עד כה בצורה בלתי מניחה את הדעת.²⁸ אין לנו אלא להשוות, למשל, בין הפרסומים הרבים על הקהילות היהודיות בגרמניה המערבית ברייך השלישי, לבין המאמרים המעטים בשפה הפולנית העוסקים בקהילות יהודיות בנות רבבות תושבים. להוציא את הגטאות הגדולים ידוע רק מעט יחסית על קורות היהודים בגנרל-גוברנמן, על חיי היום יום שלהם ועל מותם, על ארגוני הסעד שקיימו ועל ההבדלים הפוליטיים והחברתיים בקרבם.²⁹ גם מכלולי הבעיות שהיו כרוכות ביוזנרט ובמשטרה היהודית - נושאים רגישים במיוחד - עודם טעונים בחינה מעמיקה. מחקרו של תומס זנדקילר (Sandkuehler)³⁰ הוא עבודה חלוצית בנושא זה. הודגשו בה הערים הקטנות בוריסלב ודרוהביץ, אף כי שתיהן אינן יציגות בהכרח לגנרל-גוברנמן כולו. ראוי להצביע כאן גם על אי אחידות במחקר העוסק ברמה האזורית. ברי כי רוב הפרסומים עוסקים בגטו ורשה. מחקרים מצוינים רבים מוקדשים לחיי היהודים תחת השלטון הגרמני.³¹ קורות מבצעי הפשעים, בפרט אלה של הגסטפו ושל הקומיסר לענייני אזור המגורים היהודי, נחקרו הרבה פחות.

Gerhard Eisenblätter, *Grundlinien der Politik des Reichs gegenüber dem Generalgouvernement 1939-1945*, Ph.D dissertation, Frankfurt a.M., 1969
Christopher R. Browning, "Beyond Warsaw and Lodz: Perpetrating the Holocaust in Poland," in James S. Pacy and Alan P. Wertheimer (eds.), *Perspectives on the Holocaust: Essays in Honor of Raul Hilberg*, Boulder, 1995, pp. 75-90; Czeslaw Pilichowski (ed.), "Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945," *Informator encyklopedyczny*, Warsaw, 1979
פולין א: לודז' והגליל, ירושלים 1976; פנקס הקהילות, פולין ב: גאליציה המזרחית, ירושלים 1980; פנקס הקהילות, פולין ג: גאליציה המערבית ושלזיה, ירושלים 1984; פנקס הקהילות, פולין ד: וארשה והגליל, ירושלים 1989.

Teresa Prekerowa, "Wojna i okupacja," in Jerzy Tomaszewski (ed.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, Warsaw, 1993, pp. 273-384; Frank Golczewski, "Zur Historiographie des Schicksals der polnischen Juden im Zweiten Weltkrieg," in Arno Herzig and Ina Lorenz (eds.), *Verdrängung und Vernichtung der Juden unter dem Nationalsozialismus*, Hamburg, 1992, pp. 85-99

³⁰ רשימות פרי עטו של איש שירות הסדר היהודי באוטוואק (Otwock): צלק פרחודניק, *התפקיד העצוב של התעוד*, ירושלים 1993; אהרון וייס, "המשטרה היהודית בגנרל-גוברנמנט ובשלזיה עילית בתקופת השואה", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1973.

³¹ Ruta Sakowska, *Ludzie w dzielnicach zamkniętych: Z dziejów Żydów w Warszawie w latach okupacji hitlerowskiej, październik 1939 - marzec 1943*, Warsaw, 1993; Charles G. Roland, *Courage Under Siege: Starvation, Disease, and Death in the Warsaw Ghetto*, New York, 1992; T. Bednarczyk, *Zycie codzienne warszawskiego getta: Warszawskie getto i ludzie (1939-1945)*

פעולות הגרמנים נחקרו במידה מניחה את הדעת רק בכל הקשור למרד גטו ורשה באפריל-מאי 1943, ההתנגדות היהודית וגישת הפולנים.³² הידע על כל שהתרחש מחוץ לוורשה דל ביותר. היהודים תושבי הקהילות המערביות כבר גורשו לגטו ורשה עד 1941, ואילו ההתרחשויות בחלקו המזרחי של המחוז כמעט שלא נחקרו.

בשנים האחרונות הפנו חוקרים רבים את תשומת לבם למחוז לובלין, לאחר שעד 1978 חסר כמעט כל ידע על מה שהתרחש בו.³³ שם פעלה המערכת הארגונית של "מבצע ריינהרד" ובראשה אודילו גלובוצניק. חרף מחקר מאומץ, עדיין נותרה שורה של שאלות פתוחות. ראוי לציין בהקשר זה גם את תפקיד הממשל האזרחי ברדיפת היהודים, בפרט במחוזות הכפריים. בדומה לכך, חקר הפרויקטים הגדולים שהתבססו על עבודת כפייה מצוי גם הוא בראשיתו. עד היום טרם הוברר מה עלה בגורל היהודים הרבים ששולחו לתחום לובלין באביב 1942 מגרמניה, מאוסטריה ומצ'כוסלובקיה, ושם נרצחו כמעט כולם.³⁴

מצב הידע הנוגע למחוז קרקוב, שבו ישבה קהילה יהודית קטנה יותר, דומה לזה הנוגע לוורשה: אנו יודעים יחסית הרבה על קרקוב עצמה, אך פחות על הערים האחרות במחוז. למעשה לא נכתב מאמר ראוי לשמו על מחוז זה עד עצם היום הזה, אף שמצב המקורות המתייחסים אליו שפיר יחסית. מסמכים מחוזיים גרמניים רבים כבר נבדקו על-ידי "חוקרי מולדת" פולנים, ובגרמניה המערבית התקיימו משפטים נגד נאצים רבים על פשעים שנעשו באזור קרקוב.³⁵

לא כן הדבר ביחס למחוז ראדום. רק קומץ מחקרים ראויים על אזור זה ראו אור בגרמניה המערבית לאחר המלחמה, ולפיכך עלינו להסתמך על פרסומים מוערכים בשפה הפולנית, בפרט על הערים הגדולות יותר כמו קילצה וצ'נסטוכוב, וכן על המחנות הגדולים הרבים של עבודת הכפייה.³⁶

Warsaw, 1995 (*i dalej*); ישראל גוטמן, *יהודי וארשה 1939-1943: גיטו, מחתרת, מרד*, ירושלים 1997

³² Teresa Sitkiewicz, "Materiały do bibliografii powstania w getcie, ביבליוגרפיה: kwiecień - maj 1943 r.," in *Wojskowy Przegląd Historyczny* 38 (1993), pp. 286-295

³³ Pohl, "Judenpolitik"; idem, "Roladystryktu lubelskiego w 'ostatecznym rozwiązaniu sprawy żydowskiego'," in *Zeszyty Majdanka* 17 (1997), pp. 7-25; Janina Kielbon, *Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939-1944*, Lublin, 1995; Zygmunt Mankowski, "Życie i zagłada Żydów w Lublinie," in *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu* 38 (1995), pp. 91-109

³⁴ Peter Witte, "Letzte Nachrichten aus Siedliszczce," in *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1996, pp. 98-114; Yehoshua Büchler, "The deportation of Slovakian Jews to the Lublin District of Poland in 1942," in *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 6, no. 2 (1991), pp. 151-166

³⁵ יעל פלד (מרגולין), *קרקוב היהודית 1939-1943: עמידה, מחתרת, מאבק*, תל אביב 1993.
³⁶ K. Urbanski, *Zagłada ludności żydowskiej Kielce 1939-1945*, Kielce, 1994

מחוז גליציה יכול להיחשב כמחוז הנחקר ביותר, אך גם כאן יש מקום למחקר נוסף. למשל, ראוי לחקור מתוך גישה ביקורתית את אין ספור המשפטים שערך הקג"ב לאוקראינים ששיתפו פעולה ברצח יהודים. משפטים אלה מאירים את ההתרחשויות ברמת המקור, שהיה קשה עד כה לחוקרן בעזרת המקורות הידועים.

קורות ארבעת מחנות ההשמדה בגנרל-גוברנמן שוחזרו בהבדלי עומק ניכרים. קיים מחקר פולני עשיר על המקרה המיוחד של מחנה מיידנק, שלא תוכנן למעשה במקורו לפעול כמחנה להשמדת יהודים;³⁷ אך תיקים ממשפטים בגרמניה המערבית טרם נכללו במחקר זה. קשה יותר לאין ערוך שחזור תולדות "מבצע ריינהרד" - מחנות בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה. מתקני רצח אלה חוסלו כבר ב-1943, וכמעט כל המסמכים שהיו בהם הושמדו. חרף עבודות חשובות כמו אלה של אדלברט ריקרל (Rueckerl) ויצחק ארד נותר כאן כר נרחב למחקר, במיוחד באשר לבדיקת קשרי הגומלין עם ההתרחשויות באזורים במהלך הפתרון הסופי.³⁸ קורות 300 מחנות עבודת הכפייה ליהודים בגנרל-גוברנמן אינם ידועים כמעט במחקר במערב, אף שאחדים מהם, כמו מחנה קרקוב-פלשוב או מחנה סקרז'יסקו-קמייננה, לא נפלו בגודלם ממחנה הריכוז דכאו.³⁹

המכלול האחרון של בעיות גדולות נוגע לשאלת החשיפה הציבורית של רצח ההמונים ולתגובת החברה הסובבת הלא-יהודית עליו. הניצול, ההתעללות, אך גם רצח ההמונים היו תמיד תופעה גלויה בפולין הכבושה.⁴⁰ דבר זה היה בלתי נמנע בשל עצם הדרך שבה בוצעו הפשעים הללו. ואולם גם הפולנים ולא-יהודים אחרים דוכאו ללא רחם על-ידי שלטון הכיבוש, ולדעת הקהל שלהם לא היה כל משקל בחישובי הגרמנים.

Tadeusz Mencel (ed.), *Majdanek 1941-1944*, Lublin, 1991; Jozef Marszalek,³⁷ *Majdanek: Geschichte und Wirklichkeit eines Vernichtungslagers*, Reinbek, 1982; וכן המאמרים הרבים ב-*Zeszyty Majdanka*.

Michael Tregenza, "Christian Wirth a pierwsza faza 'Akcji Reinhard'," in *Zeszyty Majdanka* 14 (1992), pp. 7-55; Tregenza, "Christian Wirth: Inspekteur der Sonderkommandos 'Aktion Reinhard'," *Zeszyty Majdanka*, 15 (1993), pp. 7-55.

³⁸ השווה לקסיקון המחנות מאת פיליכובסקי (Pilichowski): *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945*. תיאור כללי של מחנות עבודת הכפייה בגנרל-גוברנמן מאת יוזף מרשלק: Józef Marszalek, *Obozy pracy: w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939-1945*, Lublin, 1998; Dieter Pohl, "Die großen Zwangsarbeitslager der SS- und Polizeiführer für Juden im Generalgouvernement 1942-1945," in Ulrich Herbert, Karin Orth and Christoph Dieckmann (eds.), *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1933-1945: Entwicklung und Struktur*, Göttingen, 1998, pp. 415-438; פליציה קראי, *המוות בצהוב: מחנה העבודה סקרז'יסקו-קמייננה*, ירושלים 1994.

⁴⁰ השווה הקובץ המשובח על תגובת העיתונות המחתרתית הפולנית על מרד הגטו ב-1943: Pawel Szapiro (ed.), *Wojna zydowsko-niemiecka: Polska prasa konspiracyjna 1943-1944 o powstaniu w getcie Warszawy*, London, 1992.

כבר בקיץ ובסתיו 1941, עוד קודם שהחל רצח ההמונים בפולין, חלחל למערב מידע על מעשי הטבח שבוצעו במזרח המדינה. החיסולים ההמוניים הגדולים הראשונים בירי שבוצעו בגליציה המזרחית החל באוקטובר 1941 היו ידועים לחוגים מצומצמים בלבד, וגם דבר הקמת מחנות ההשמדה נמסר לפקידים בודדים בלבד. אולם הידיעות על רצח באמצעות גז רעיל, שבוצע החל במרס 1942, נפוצו באזור במהירות רבה ביותר. בקיץ 1942 שוב לא היתה כמעט אפשרות שרצח העם המתרחש בגנרל-גוברנמן ייעלם מעיני איש. פינוי הגטאות היה מלווה בירי פרוע במשך ימים תמימים באזורים שונים בערים, וגופות היו מוטלות ברחובות הראשיים שהוליכו לתחנות הרכבת. אפשר לעקוב אחר זרימת המידע אל הרייך על-פי ממצאים אמפיריים אלה. במכתבים, אך בעיקר באמצעות חיילי חזית בחופשה וביקורים במולדת, הגיע עד סתיו/חורף 1942 מידע נרחב ל"מולדת".⁴¹ ב-1943 לכל המאוחר ידע חלק מאוכלוסיית גרמניה, שאי אפשר עדיין לכמתו, על הפשעים ההמוניים במזרח, ובחלקם גם על הרצח בגז רעיל. כפי שאנו יודעים היום, גם רמת העדכון של ממשלות בעלות הברית ושל ארגונים יהודיים מחוץ לגרמניה היתה גבוהה יחסית.⁴²

אולם בדומה לתגובה במדינות אחרות, גם התגובה המאורגנת בפולין גופה, בפרט זו של תנועת המחתרת הפולנית ושל הכנסיות, היתה מאופקת ביותר. הקבוצות המחתרתיות הגיבו על רדיפת היהודים כל אחת על-פי עמדתה הפוליטית ותפיסתה הכוללת. עזרה הוגשה ליהודים בעיקר על-ידי חוגים קתוליים-שמאלנים ועל-ידי קבוצות קומוניסטיות שחלק מחבריהן היו יהודים.⁴³ במחתרת הדומיננטית "צבא המולדת" (Armia Krajowa), שהתאפיינה בקשת דעות רחבה, היתה העמדה ביחס לרדיפת היהודים שונה מיחידה ליחידה. קבוצות הימין הקיצוני הפולניות וצבא המתקוממים האוקראינים היו בחלקן הגדול בעלות גישה אנטישמית, אולם קיימים חילוקי דעות בכל הקשור ליחסן בפועל כלפי היהודים.⁴⁴ בכל הקשור לכנסיות, נחקרו עד כה כמעט אך ורק מקרים אינדיבידואליים של פעולות הצלה.⁴⁵

David Bankier, *Die öffentliche Meinung im Hitler-Staat: Die "Endlösung" und die Deutschen. Eine Berichtigung*, Berlin, 1995, pp. 144ff

⁴² עבודה ביקורתית על הממשלה הפולנית הגולה: David Engel, *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939-1942*, Chapel Hill/London, 1987; Engel, *Facing a Holocaust: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943-1945*, Chapel Hill, 1993; Józef Marszałek, "Rozpoznanie obozów smierci w Belzcu, Sobiborze i Treblince przez wywiad Delegatury Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj I Armii Krajowej," in *Zeszyty Majdanka* 14 (1992), pp. 39-59

⁴³ Wasowicz, "Socjalisci polscy wobec walki i zagłady Żydów," -Krzysztof Dunin in *Dzieje Najnowsze* 25 (1993), pp. 41-60

⁴⁴ על מחלוקות אלה: John Lovell Armstrong, "The Polish Underground and the Jews: A Reassessment of Home Army Commander Tadeusz Bór-Komorowski's Order 116 Against Banditry," in *Slavonic and East European*

עמדת החברה הפולנית כלפי רצח העם נדונה בספרות על צדה הבעייתי מיד לאחר המלחמה.⁴⁶ סוגיה זאת הפכה לנושא פוליטי, ובמשך שנים ארוכות היה מותר לטפל בה בפולין אך ורק מצד היבטיה החיוביים. במשך תקופה ארוכה היתה התעלמות מן העובדה שלא כל פולני שסייע ליהודים ונחשף, נרצח אף הוא. רק ב-1987 נשבר בפולין הטאבו על ההתייחסות לאנטישמיות המקומית בזמן מלחמת העולם השנייה. מאותה שנה ואילך מתקיים בפולין ויכוח ציבורי, המקיף גם את התקופה שלפני המלחמה.⁴⁷ אולם המחקר האמפירי על התנהגות הפולנים, ובגליציה המזרחית גם על התנהגות האוקראינים, טרם נערך בהיקף רחב מספיק, והוא דרוש כדי להציג תמונה כללית מאוזנת של תולדות יהודי פולין במלחמת העולם השנייה. יחד עם זאת ראוי להדגיש נקודה אחת: לא היתה בידי האוכלוסייה הפולנית אפשרות ממשית לעצור את מעשי רצח ההמונים.

מקור: אולריך הרברט (עורך), מדיניות ההשמדה הנאצית 1939-1945 : מחקר ופולמוס בהסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה, יד ושם, 2000, עמ' 101-124.

Review 72 (1994), pp. 259-276; Edward Prus, *Holocaust po banderowsku czy Żydzi byli w UPA?*, Wrocław, 1995

⁴⁵ על המנזרים: Ewa Kurek, *Gdy klasztor znaczył życie: Udział zenskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939-1945*, Warsaw, 1992; Franciszek Stopniak, "Duchowienstwo katolickie i Żydzi w Polsce w latach II wojny światowej," in *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi* 11 (1987), pp. 196-217; נחום בוגנר, "ילדי המנזרים: הצלת ילדים יהודים במנזרים בפולין בתקופת השואה", *יד ושם - קובץ מחקרים*, כ"ז (תשנ"ט), עמ' 189-226.

⁴⁶ Michał M. Borwicz, *Organizowanie wściekłości*, Warsaw, 1947; Anthony Polonsky (ed.), *"My Brother's Keeper?" Recent Polish Debates on the Holocaust*, London, 1990; Tomasz Szarota, "Zajścia antyżydowskie I pogromy w okupowanej Europie," in *Holocaust z perspektywy półwiecza*, pp. 153-175; Jolanta Zyndul, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935-1937*, Warsaw, 1994; Ronald E. Modras, *The Catholic Church and Antisemitism: Poland 1933-1939*, Chur, 1994